

Частина I.
МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ЧАСІВ ПІЗЬНОГО СТАЛІНІЗМУ

Розділ 1.
ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЯК НАПРЯМ
СОЦІАЛЬНО-ІСТОРІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
В ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ ст.

Олександр Удод

§ 1. Історія повсякденності: питання методології та історіографії

Новий напрям у методології історії, що отримав просту назву «історія повсякденності», пов'язують з діяльністю французьких істориків широковідомої історіографічної школи «Анналів» М. Блока, Ф. Броделя, Л. Февра. Саме діячі школи «Анналів» твердо обстоювали людинознавчу, народознавчу концепцію історії. Відмовившись відтворювати на папері історичний процес на основі державних документів, французькі історики цієї школи створили фундаментальні праці, що відобразили матеріальні цивілізації людства з найдавніших часів до наших днів. Із їхніх творів перед читачами постала динаміка процесу життя звичайних людей: як вони працювали, забезпечували себе харчами, одягом тощо; що їли й пили (з наведенням кулінарних рецептів, описами сервіровки столу, цінами на продукти й товари повсякденного вжитку); в яких помешканнях жили багаті й бідні; який вигляд мали будинки й вулиці міст та сіл; як здійснювалася торгівля (з конкретним описом ринків і ярмарків); як розважалися люди, як змінювалася мода в одязі; якими були заводи і фабрики, транспорт, банки, торговельні товариства і компанії та як все це функціонувало; який вигляд мала соціальна та національна структура населення; як діяли механізми взаємин держави і її громадян та механізм ринкової економіки (аж ніяк, до речі, не тотожний капіталізму) тощо.

Такі особливості методологічної бази школи «Анналів» акцентував В. Сарбей і висловив мрію-побажання: «Ось якби вдалося, незважаючи на вкрай несприятливу нині загальну обстановку для наукової роботи, написати й видати таку ж за змістом і формою (з додатком також розкриття духовного світу наших предків) фундаментальну працю з історії українського народу, її творці могли б сподіватися на заслужену подяку не лише сучасників, а й нащадків. Заради ж лише хоч би одного цього варто жити й працювати професійним історикам, пройнятим почуттям патріотичного громадського обов'язку перед своїм народом і

Батьківщиною». На сьогодні в Україні не створено жодної не те що фундаментальної, а й навіть узагальнюючої і фрагментарної праці з історії повсякденності українського народу. Українська історична наука досі перебуває в полоні стереотипів марксистської історіографії, яка віддавала пріоритет політичній історії, соціально-економічним факторам, описувала історію воєн, дипломатії, популяризувала історію партії та ін. Але все це – ще не історія людей. Політична історія – це історія еліти. А що в такому випадку уготовано багатомільйонному народові? Очевидно, горезвісне – бути гвинтиком або нулем (адже людина без партії, за словами пролетарського поета, – ніщо, нуль).

Історія повсякденності – це людинознавча історія, а її актуальність зумовлена кількома групами факторів:

1. Методологічна, або власне наукова актуальність;
2. Світоглядна, або гносеологічна актуальність;
3. Політична, або праксеологічна значущість історії повсякденності.

Методологічна (наукова) актуальність історії повсякденності полягає в необхідності реалізації двох суперзавдань: по-перше, подолати відставання вітчизняної історичної науки від зарубіжної (європейської) і, по-друге, використати досвід власної історіографії (особливо XIX – початку XX ст.) щодо людинознавчої тематики, що перекликається сьогодні з методологією історії повсякденності.

Сучасні тенденції в історичній науці нагально вказують насамперед на необхідність вироблення нових теоретичних і методологічних підходів щодо вивчення історичних процесів в Україні. У нашій історичній науці зміна методологій, принципів, ідейних засад відбувалася вже не один раз. Здійснювалося це, як правило, адміністративним шляхом, що й нині відіграє свою негативну роль, історики звикли до «вказівок» – партійна постанова, публікація в газеті № 1, виступ вождя, нарада ідеологічного активу і т.д., і т.п. А сучасна методологічна перебудова має йти за іншим сценарієм – через інтелектуальну здатність фахівців досягнути інші теорії, принципи, освоїти інші методи науки, інші жанри історичних творів. Головною передумовою такої внутрішньої методологічної перебудови істориків є подолання тоталітарного стилю мислення, який визнає тільки чорно-біле усвідомлення та однолінійність думок. Під тиском такого способу мислення замість декларованого переосмислення історичного минулого відбувається проста перестановка знаків: герой – зрадник (і навпаки), націоналіст – патріот, інтернаціоналіст – шовініст тощо. Слід погодитися з думкою харківською професора А. Епштейна про те, що «вихід з кризи історичного мислення вимагає посилення уваги до розробки питань теорії історичного знання (цю частину історичної науки часто називають епістемологією). ...Сьогодні історіософія повинна рішуче

потіснити фактографію. Пошук нових фактів треба постійно продовжувати, але на першому плані мусить бути їх осмислення».

Переосмислення історії має починатися з її теоретичних основ – самого предмета історичної науки, її функцій, принципів, основних напрямів тощо.

До 20-х років ХХ ст. вітчизняна історична думка, за словами професора Н. Яковенко, йшла в ногу з тим, що робилося на Заході, та далі нас розділила «залізна» завіса. Там прошуміла ціла світоглядна революція – у нас законсервувалась мислительна парагдигма кінця ХІХ ст. з поправкою на «марксизм-ленінізм». Тим часом, коли в радянській історіографії утвердився принцип матеріалістичного розуміння історії (економічний монізм), зарубіжні філософи критикували його за таку односторонність і, зрозуміло, обмежене та упереджене трактування історії. Так, німецький історіософ Г. Ріккерт (1863–1936) у своїй книжці «Філософія життя» відзначав, що весь марксизм як теорію не варто відкидати. «Матеріалістичне розуміння історії вчить нас тому, – писав він, – що здоровий соціальний розвиток неможливий без економічного базису». Так само є чому навчитися у натуралізму, і недобре, коли «ідеї занадто високо носяться над життям». Але Г. Ріккерт рішуче виступив проти абсолютизації цінності і сенсу всього історичного розвитку в перемозі пролетаріату в економічній галузі. Марксистські цінності, на його думку, дуже вузькі, бо вони партійно-політичні і не придатні для трактування сенсу всесвітньої історії. На відміну від марксизму. Г. Ріккерт, проповідуючи ціннісний (аксіологічний) підхід до історії, виступав за «всєбічне розуміння історії»; метою історичного пізнання має бути, на його думку, осягнення «системи цінностей», пошук «необхідної цінності». Розв'язання цього завдання можливе завдяки використанню в історичній науці психологічних досліджень. Марксизм же, як відомо, відкидав психоісторію, характеризуючи її реакційною та буржуазною. Г. Ріккерт пропагував вивчення оточуючого людину життя, психологізацію історії, радив «звернутися до самого історичного життя з усією його повнотою і багатоманітністю». Всебічне розуміння історії неможливе сьогодні без застосування історії повсякденності як методологічного підходу. Весь радянський період нашої історіографії і абсолютна більшість академічних видань, навіть 2000–2003 рр., рясніли і продовжують бути перенасиченими такими стандартними схемами: економічний розвиток; політичне життя; культура; зовнішня політика. За цією схемою описували історію як в 1920-х роках, так і через 10 років після звільнення історичної науки від моноідеології марксизму. Ось типовий приклад: Новітня історія України (1900–2000): підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 663 с. Досить солідне видання, що супроводжується окремим томом збірки документів, має історіографічні

огляди до кожного розділу, бібліографії тощо. Однак в усіх 13-ти розділах підручника – той самий стандартний підхід. Ідея простежити щоденне життя людей, його еволюцію протягом сторіччя відсутня зовсім. Інколи фрагментарно автори підручника звертаються до духовного життя суспільства («Україна в добу М. Хрущова»), шляхів духовного відродження народу («Україна в сучасну добу (1985–2000 рр.)»). Проте духовне життя, з'ясовується, трактується занадто схематично, збіднено і традиційно – освіта, наука, література, мистецтво, церква. Жодного слова про соціальні настрої, конкретне побутове життя, психологічний комфорт (чи, очевидно, дискомфорт) пересічного українського громадянина. У радянській історіографії 70–80-х рр. ХХ ст. вперто побутовував термін «радянський спосіб життя», хоч і трактувався спотворено, а в нашій новітній історичній літературі, відкинувши подібну заідеологізовану схему, історики натомість нічого не пропонують.

Вітчизняна історична думка застерігає і від однобокого, економічно-політичного погляду на історію, і від спрощеного погляду на власне історію повсякденності. Це – аж ніяк не історія побуту, житла чи одягу. З цього приводу відомий російський філософ історії Л. Карсавін писав ще 1923 р. (книжка вийшла в Берліні): «Словом “історія” занадто часто зловживають. Кажуть, а останнім часом і дуже багато кажуть про історію матеріального побуту. В Петербурзі навіть утворили особливу “Академію матеріальної культури”, зворушливо названу “Маткульт”. З давніх пір уже з'являються праці з “історії” костюма, “історії” зброї, замлеробських знарядь і т.п.». На думку Л. Карсавіна, для професійного історика немає більш нудної і рутинної справи, ніж займатися «дослідженням» подібних матеріальних предметів поза історичними зв'язками, без розвитку. Саме Л. Карсавін запропонував методологічний прийом дослідження історії повсякденності (хоч терміна такого він не вживав). На його думку, «матеріальне саме по собі, тобто у своїй відірваності не важливе. Воно завжди символічне і в такій якості необхідне для історика у всій своїй матеріальності». Побут, матеріальні умови повсякденності «виражають індивідуалізують і моральний стан суспільства, і його релігійні чи естетичні погляди, і його соціально-економічний лад». З такої ж точки зору треба підходити і до історії матеріального побуту взагалі, писав Л. Карсавін, що відбив соціально-психологічний процес на перетворюваній ним матерії. І як висновок: «історія вивчає соціально-психічне. І в зосередженні на ньому їй дається єдина можливість пізнавати безперервний процес розвитку людства».

Інакше кажучи, історія повсякденності – це, перш за все, процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя. Запропонований Л. Карсавіним

підхід спонукає істориків при дослідженні країни (народу) певного періоду показати спочатку, як жили люди (на рівні конкретних особистостей, а не всього загалу), що їх оточувало, як еволюціонувало повсякденне життя, а потім пояснити взаємозв'язок з економічним та політичним життям, щоб вийти на світоглядні висновки щодо гуманності (антигуманності) того чи іншого суспільства. Доля людини у конкретному суспільстві – це найоб'єктивніший критерій гуманності держави.

Слід зазначити, що у вітчизняній історіографії була традиція описування минулого з позицій «історії повсякденності». Так, В. Ключевський визначав змістом історичної науки «історичний процес, тобто хід, умови і успіхи людського співжиття або життя людей в його розвитку і результатах». Він також переконливо доводив, що ідеї, думки, почуття людей є такими ж історичними фактами, як і всі інші.

Закликали до справді людинознавчої історії відомі українські історики й громадські діячі П. Куліш і М. Драгоманов. П. Куліш вбачав у повсякденній історії, народному щоденному житті глибокий моральний потенціал. Він писав: «Величний образ малоросійської простої людини, це глибоке моральне обличчя, яке веде своє походження від невідомого нам суспільства... Ми мало знаємо народ і дивимося на нього більше з точки зору господарської...».

Так само актуально і гуманістично звучать сьогодні слова М. Драгоманова: «Тут більше спорилися про те, чи малороси самостійний та окремий од великорусів народ, ніж працювали над тим, щоб дізнатися, як живе, думає, говорить народ, чого йому треба, як його і чому вчити, що про нього та для нього писати».

Історія повсякденності є актуальною для сучасної історичної науки в Україні ще й з огляду на її світоглядне (гносеологічне) значення.

Аргументи для доведення цієї тези такі. Політична історія, якщо вона переважає в наукових працях, свідомо чи підсвідомо виховує у суспільстві етатистські настрої: держава (апарат управління) стає центром історії, всі події концентруються навколо неї, фактографія підпорядковується офіціозу (подіям, що зорганізовані державою) тощо. Поза увагою, природно, залишаються громадянське суспільство, окрема людина, її умови життя. Економічна історія насаджує інший пріоритет – господарське життя, і людина закономірно (з точки зору економічного детермінізму) перетворюється на продуктивну силу, а відносини, в які вона вступає, зображуються переважно як виробничі (власність, розподіл, споживання). Така збіднена схема.

Очевидно, що акцентування історичної науки, а особливо історичної освіти, на історії повсякденності зможе радикально змінити світоглядні орієнтири. Вчені, а також ті, що вивчають історію, будуть зосереджені на

потребах людини, громадського суспільства, а не держави й економіки. Це справді гуманістична позиція, що відповідає всій особистісно-розвивальній системі освіти, яка вибудовується сьогодні в Україні.

Слід також говорити про політичну, або практичну (праксеологічну) актуальність історії повсякденності. Стара історія – політизована чи заідеологізована, – нехтуючи повсякденними потребами людини, сприяла певним політичним силам, або ж формулювала тоталітарні настрої, або ж проповідувала анархічне ставлення до держави, політичних сил. Повернення людини в центр історії дозволяє реалізувати сучасний і перспективний ціннісний пріоритет філософії політики, а саме: не людина для суспільства, а суспільство (і держава зокрема) для людини. Таким чином, історія повсякденності безпосередньо пов'язана із політичною антропологією, яка вчить, що людина відрізняється широким діапазоном своєї мотивації (не тільки економічний чи політичний інтерес, а й культурні, демографічні, професійні тощо). Слід пам'ятати і враховувати аксіому: люди завжди адресують свої потреби до суспільства і його інститутів, коли вони приписують йому відповідальність за те, що відбувається в їхньому власному житті, за рівень свого споживання.

Таким чином, використання в сучасній методології історії України такого актуального підходу, як історія повсякденності, допоможе швидше вивести науку зі стану методологічної кризи, перетворити історію на цікаву, справді людинознавчу дисципліну.

Джон Тош – досить відомий сучасний британський історик, книжки якого останнім часом завдяки Центральноєвропейському університету (Будапешт) та Інституту «Відкрите суспільство. Фонд сприяння» (Москва) стали відомими й на вітчизняному науково-історичному просторі писав: «Суть і тематика соціальної історії чітко не окреслена. Лише в останні 30 років спеціалісти в цій галузі досягли деякого ступеня згоди стосовно предмета своїх досліджень... Під соціальною історією розумілась історія повсякденного життя – вдома, на робочому місці, у звичному оточенні. За словами Дж. Тревельяна “соціальну історію можна визначити “від протилежного” – як історію народу за мінусом політики».

У березні 1999 р. Д. Тош підготував уже третє видання книжки «Прагнення до істини», що ввійшла в «Срібну серію» історичних бестселерів видавництва «Лонгман» (Лондон). Автор назвав її досить своєрідно «The pursuit of history. Aims, methods and new directions in the study of modern history» (англ. мовою), що в дослівному перекладі має означати «Переслідування (гонитва) історії. Цілі, методи і нові напрями в сучасній історичній науці». В російському ж перекладі видавці («Весь мир», Москва, 2000) назвали її як «Прагнення до істини». В результаті дещо спотворено авторську ідею – гонитва за історією, переслідування її,

вдосконалення методики історичних досліджень з єдиною метою – краще, повніше і глибше осягнути історію, навчитися розуміти її, весь зміст і спектри сучасної історичної науки. Джон Тош дав блискучі відповіді на запитання: що таке історична свідомість і для чого потрібна історія? Що таке історичний факт і якими методами вивчають історію? Які методологічні напрями у вивченні історії існували і які можливі межі історичного знання? Ретельно проаналізовані найновіші (останніх 20 років) методологічні та теоретичні підходи в історичній науці. Але чіткої відповіді на запитання, що є предметом історії повсякденності, Джон Тош, не дивлячись на те, що він є знаним спеціалістом у галузі соціальної історії, не сформулював. Очевидно, що сучасна історична наука ще не завершила процес інституалізації цього нового напрямку в методології історії, а тому межі предмета дослідження продовжують бути розмитими, немає чіткості щодо окреслення кола тих наук, які можуть мати міждисциплінарні зв'язки з історією повсякденності.

Своєрідними і повчальними є шляхи ідентифікації історії повсякденності як нового методологічного напрямку в історичній науці. Спочатку від політичної і економічної історії почала відокремлюватися так звана соціальна історія, яка й тепер ще багатьма дослідниками ототожнюється з історією повсякденності. Якщо слідувати згаданому тут Дж. Тревельяну і його формулі про соціальну історію як таку, з якої варто лише вилучити політику, то першими проблемами, які стали досліджуватися в межах історії повсякденності, були власне соціальні проблеми, такі як бідність, злидні, божевільня, хвороби тощо. Історики зосереджували увагу не стільки на людях, що відчували на собі ці катаклізми, скільки на зв'язаних із ними проблемах для суспільства в цілому. Вони вивчали реформаторську діяльність окремих філантропів із створення благодійних організацій, шкіл, притулків і лікарень. Не випадково, що й найбільш відомі праці істориків у цьому жанрі були, наприклад, двотомник А. Пінчбек і М. Г'юїтт «Діти в англійському суспільстві» (1973 р.), Ю. Кучинського «Історія повсякденності німецького народу: 1600–1945» (1980 р., у 5 томах).

Найвідоміша праця самого Дж. Тревельяна «Англійська соціальна історія» вийшла ще в 1944 р. і багатьом сучасникам здавалась «збірною солянкою», бо з історії Англії були вилучені політичні та економічні сюжети, в результаті книжка перенасичена живописними деталями, але їй не вистачає тематичної єдності. Проте очевидним був основний лейтмотив твору: відчувалася ностальгія за доіндустріальною епохою, коли повсякденне життя не придушувало людину своїми масштабами і відповідало природному ритмові, не викликаючи відрази перед анемією і вадами міського буття, характерних для сучасності.

Серед тематичних жанрів соціальної історії виокремлювалась також історія «простих людей» або робітничого класу, що майже залишались за рамками політичної історії, а в економічній виступали лише в інертному і узагальненому вигляді – «робітнича сила» або «споживачі». Праці з історії робітничого класу продовжують створюватися і тепер, але під новими назвами – «історія знизу» або «народна історія». У Великобританії (Оксфорд) навіть утворилась так звана «Історична майстерня» – форум академічних і місцевих істориків, що були тісно зв'язані з профспілковим рухом і займались цією тематикою.

Соціальна або соціально-історична наука в 70-х роках ХХ ст. дуже швидко почала втрачати свої позиції. У працях представників «соціально-історичної школи» історія подій відтіснялася на задній план, вони розраховані тільки на спеціалістів, їх розуміння часто передбачає попереднє знайомство з фактами. Увага істориків-соціологів зосереджена тільки на великих соціальних, економічних і технічних процесах; відмова від нарративного (розповідного) способу викладу приводить до висловлювання коротких тез. Нарешті, що є не менш важливо, з історії майже зовсім зникає людина.

Ось чому в 30-х роках ХХ ст. в Англії, а в 80-х роках ХХ ст. і в Німеччині почала звучати критика «соціальної історичної науки». Праці адептів соціально-історичної науки, що недавно уявлялись як нове слово, тепер піддавались гарячим атакам з боку молодих істориків, що дорікали «класикам» соціальної історії за снобізм, антидемократизм, цехову замкнутість. У Німеччині з вуст історика В. Ульріха в 1985 р. пролунав лозунг: «Від вивчення державної політики і аналізу глобальних суспільних структур і процесів повернімося до маленьких життєвих світів, до повсякденного життя звичайних людей».

Так виникає напрям, що назвав себе «історією повсякденності» (німецькою – Alltagsgeschichte), або «історією знизу» (Geschichte von unten). Були, звичайно, не тільки академічні, а й соціально-політичні причини, що сприяли бурхливому розвитку історії повсякденності, наприклад, у Німеччині. Саме в цей час наступила зневіра в надіях на швидкі й корінні зміни в економіці та суспільному житті, стали очевидними попередні сумніви в безмежне процвітання «індустріального суспільства». Виникли сумніви і в творчій силі глобальних рухів, починає зароджуватися антиглобалізм. Розробку стратегічних планів зміни суспільства витіснили пошуки «малих альтернатив», нових ціннісних орієнтацій, нових можливостей і перспектив для кожної окремої людини. На цій основі й виникла «історія повсякденності», що трактується інколи як новий, «альтернативний» культурний рух, подібний до екологічного чи, наприклад, жіночого й інколи називається «альтернативною історіографією».

У середині 1980-х років у Німеччині, Англії, а після 1987 р. і в СРСР розпочався справжній «історичний бум». Але в СРСР він носив принципово інший характер – ліквідація так званих білих плям в історії. В Європі ж помітне місце в цьому історичному бумі зайняла історія повсякденності. Але навіть в умовах підвищеної уваги до неї ніхто з її adeptів чи критиків не спромігся дати цьому напряму короткого і вичерпного визначення. Чисельність робіт з історії повсякденності росте з року в рік, характер їх мінявся, а загальні риси їх ще по-справжньому не з'ясовані. Дехто з критиків і скептиків говорить, що «історія повсякденності – це поки що ні риба ні м'ясо» (Н. Еліас), що «це тенденція, настрої, течія, в якій немає ніякої єдності» (Ю. Кокка). Намагаючись все-таки дати визначення «історії повсякденності», він (Ю. Кокка) виділяє деякі її специфічні риси. Самі прихильники цієї течії, зазначає Ю. Кокка, підкреслюють, що головний предмет їхньої уваги не ключові історичні надії або великі ідеї, а повсякденне життя простих людей, зміни в їхньому житті і зміни в них самих разом із часом і всередині часових рамок. Мова йде про «маленьких людей», безіменних учасників історичного дійства, що не завжди творять історію, але відчують на собі руйнівну силу її колеса.

В інтересі до повсякденного життя простих людей, як справді відзначають критики, немає нічого особливого, нового. «Соціальні історики» також поділяють цей інтерес. Але «повсякденні історики» вивчають «маленьку людину» як антипода сильним світу цього, демонструють протест проти несправедливості, проти панування бюрократії в сучасному суспільстві, проти втрати простої людяності, уваги один до одного.

Для правильного розуміння і визначення предмета «історії повсякденності» важливо акцентувати увагу на двох її особливостях. Саме вони є новим внеском у історичну науку. По-перше, це її великий інтерес до «суб'єктивного боку історії», її прихильники намагаються зрозуміти і проаналізувати мінливі відчуття, переживання, поведінку людей, вплив на них суспільних структур і процесів, їхнє розуміння цих структур і процесів. Цей специфічний підхід зближує історію повсякденності з історією культури і з соціальною психологією. По-друге, це ставлення до об'єктів дослідження як до співавторів, реалізація перших підходів до так званої комунікативної історії, до діалогу дослідника і досліджуваного не тільки в сенсі прямого діалогу з людиною, що дає інтерв'ю, а й діалогу з документами.

У визначенні предмета історії повсякденності слід також враховувати те, що зміна перспективи – від політичної історії до історії соціальної, від глобальної – до історії повсякденного життя, від сильних світу цього – до рядових учасників історичного процесу – викликала потребу в розширенні

кола джерел. Представники соціальних низів майже не залишили документів. Архівні матеріали – це матеріали про них, але не їхні за походженням. Через те, крім предметів матеріальної культури – одягу, домашніх речей, знарядь праці, фотографій, що залучаються для дослідження, історики повсякденності головним джерелом вважають інтерв'ю, записи усних розповідей. Для історика повсякденності є характерним прагнення осягнути предмети із середини. Абстрактні питання, які звичайно дослідник звертає до минулого, не можуть, на їхню думку, стати ключем до вирішення завдання, як не можуть допомогти й абстрактні поняття і теорії. Принциповий дуалізм дослідника і об'єкта дослідження повинен бути знятий з допомогою проникнення в предмет. Життя минулого розкриється тільки через осягнення характерних для цього життя світу ідей.

Подібні принципові установки істориків повсякденності пояснюють їхню прихильність до вивчення невеликих спільностей: сім'ї, церковного приходу, школи, села. Помітно підвищився інтерес до історії провінційного міста, міського кварталу, вулиці, будинку, пивної як місця громадських зібрань і звичного вечірнього проведення часу, їдальні та ін.

Інтерес до історії повсякденності зростає в усій Європі, є перші праці цього напрямку в Росії, українські історики також проявляють зацікавленість новою методологією. Цей напрям вносить нові імпульси в історичну науку, спонукає звернутися до нових тем і проблем. Нова тематика досліджень досить часто піддається критиці, в першу чергу від представників «соціально-історичної науки», з якої, по суті, виокремлена історія повсякденності. Є небезпека, на думку критиків, що історія повсякденності досить часто занурює читача в море дрібниць, виникає небезпека звуження історії до картин із побуту «маленьких людей». Неможливо, пише, наприклад, Ю. Кокка, зводити історію до скрупульозного описання деталей, до сентиментальних розповідей про життя людей «із маси», не варто писати книжок заради створення безладної мозаїки, головоломки історичних мініатюр.

Із поширенням ідей історії повсякденності на ґрунт вітчизняної історії відбувається конкретизація її предмета. Спостерігаємо унікальне, але цілком зрозуміле і пояснюване явище – зарубіжні дослідники, які володіють методологією історії повсякденності, творять цілі серії книг про, наприклад, радянську повсякденність. У 2001 р. в Москві у серії «Радянська історія в зарубіжній історіографії» вийшли дві монографії Шейли Фіцпатрік – «Повсякденний сталінізм. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки: місто» і «Сталінські селяни. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки: село». Автор аналізує основні групи підходів до визначення предмета

історії повсякденності, відзначає наявність великої кількості теорій стосовно того, як треба писати історію повсякденності.

На її думку, мають рацію ті історики, які вважають предметом історії повсякденності «сферу приватного життя», питання сім'ї, домашнього побуту, виховання дітей, дозвілля, дружніх зв'язків і кола спілкування. Не помиляються й ті, хто вважає, що до кола проблем повсякденної історії має відноситися «життя трудове», «моделі поведінки і відносин, які виникають на робочому місці». Сама ж Ш. Фіцпатрік більше схильна до розуміння історії повсякденності як «обіходної практики – тобто форм поведінки і стратегії виживання та просування, якими користуються люди в специфічних соціально-політичних умовах». Крім цього, вона зауважує, що можна визначити «повсякденність як щоденну взаємодію, що в тій чи іншій мірі включає й участь держави». Для тоталітаризму така участь характерна у формі «брутального вторгнення держави» у повсякденність. Шейла Фіцпатрік окреслила коло тем, які, на її думку, мають бути в предметі досліджень історії повсякденності: торгівля; подорожі; свята; анекдоти; пошук квартири; отримання освіти, роботи; просування по службі; налагоджування зв'язків і придбання покровителів; укладання шлюбу і виховання дітей; скарги і доноси; голосування і спроби уникнути впливу ворогів.

Звичайно, що це коло тем не вичерпує всього предмета історії повсякденності, обидві монографії Ш. Фіцпатрік показують значно ширше розуміння нею цього нового напрямку в історичній науці.

Для повноти розуміння суті історії повсякденності, на нашу думку, слід акцентувати увагу на об'єкті та предметі її дослідження. Об'єктом пізнання, очевидно, є сама людина у її взаєминах з оточуючим світом природи і соціуму. Оскільки різні сторони соціального буття досліджуються також іншими соціальними і гуманітарними науками, історія використовує їх доробок і методи, а тому виступає інтегральною, комплексною наукою, яка охоплює усю сукупність суспільних взаємин людей – політичних, громадських, економічних, етнічних, сімейних, правових, культурних тощо.

Охопити у конкретному вивченні цю багатомірність соціального буття є практично неможливо. Тому в історичному пізнанні доводиться обмежуватися тими стосунками і явищами, які безпосередньо включені в дослідження. Вони й складають предмет дослідження. Ось чому позаекономічну і позаполітичну історію можна вважати історією повсякденності. Але постійні зв'язки повсякденного життя з іншими сферами унеможливають окреслити чіткі межі предмета дослідження. Очевидно, що, зважаючи на суб'єктивізм творчості історика, мабуть і не варто прагнути до певних рамок у галузі дослідження повсякденності.

Історія повсякденності виросла із протесту. Це протест проти «професорської» історії, проти глобальних теорій, проти розгляду історії в

абстрактних категоріях – тільки як розвиток економічних і соціальних процесів. У нашій вітчизняній історіографії – це, насамперед, протест проти непомірної політизації всього суспільного життя, ідеологізації і партизанізації історичної науки.

Коло проблем, які становлять зміст історії повсякденності, стане зрозумілим на матеріалі історії України ХХ століття, де перетнулися кілька епох, народів, країн, що наклало свій відбиток на життя кожної людини.

Подаючи історіографічний огляд праць, що розкривають історію повсякденності України в ХХ ст., не можна не розпочати його з аналізу цілої низки публікацій, які створені групою американських учених-істориків з Чиказького університету, де вже давно працює семінар з російських досліджень. Є досить солідна група дослідників, що підготували дисертації, монографії, статті з різних проблем історії СРСР 30-х років ХХ століття: Г. Алексопулос, Дж. Боун, М. Девід, Дж. Гаріс, Дж. Геслер, М. Пейн, К. Томоф. Керівником цього семінару тривалий час є Ш. Фіцпатрік, дві праці якої нещодавно з'явилися в російському перекладі. Обидві вони створені, можна сказати, за канонами класичних праць із жанру історії повсякденності. Тому важливо, що саме той автор – Шейла Фіцпатрік – у вступі до вказаної книжки пояснила і свій задум, і провідну ідею наукових праць, що можуть бути взагалі створені в галузі історії повсякденності радянської країни періоду сталінізму – це розповідь про нормальне життя людей у надзвичайних умовах. Закономірним є також той факт, що аналіз історіографії історії повсякденності треба розпочинати саме із здобутків зарубіжної історичної науки, бо вона була вільною від впливів моноідеологій і одержавлення, а тому мала можливість завжди удосконалюватися у методологічному плані і оперативно реагувати на нові течії у світовій історіографії.

Історіографія історії повсякденності відноситься в науці до так званої проблемної історіографії, бо ставить за мету всебічно дослідити саме щоденне, звичне життя народу. Ш. Фіцпатрік, наприклад, так пояснила проблематику однієї із своїх монографій: «Ця книжка присвячена життю радянських міст в епоху розквіту сталінізму. В ній розповідається про переповнені комуналки, про покинутих жінок і чоловіків, що ухилиються від аліментів, про нестачу продуктів і одягу, про безкінечні черги. Про те, як страждав народ через такі умови життя і як реагував на це уряд. Про тенета бюрократичної тяганини, що часто перетворювали повсякденне життя в кошмар, про способи, з допомогою яких пересічні громадяни намагались їх уникнути, в першу чергу про покровительство вищого начальства і поширену повсюдно систему особистих зв'язків, відомою під назвою “блат”...».

Але значення праць, створених зарубіжними вченими з історії повсякденності радянських людей, має більший сенс не для конкретно-

історичних досліджень, а для формування сучасної методології історичної науки, бо являє собою зразок застосування нових методик з історії.

На нашу думку, історіографію історії повсякденності варто згрупувати таким чином:

- по-перше, праці зарубіжних вчених (як методологічні, так і конкретно-історичні) з історії повсякденності;

- по-друге, історичні праці, що створені сучасними російськими вченими, бо вони за підтримки, як правило, різноманітних зарубіжних фондаций, видали справді кілька новаторських робіт у цій галузі, чим ведуть перед серед істориків з країн СНД;

- по-третє, роботи українських істориків, які тільки в останні роки починають підходити до практичної реалізації ідеї історії повсякденності на матеріалі української історії ХХ століття.

Серед робіт першої групи традиційно виділяють історичні праці французької школи «Анналів». Ще в 1949 році Фернан Бродель в Парижі видав книгу «Середземномор'я і середземноморський світ в епоху Філіпа II». Інший французький історик Люсьєн Февр відразу дуже схвально зустрів цю книжку, назвавши її такою, що звеличує людину. Він писав: «Читайте, перечитуйте, обдумуйте цю прекрасну книжку. Зробіть її своїм постійним супутником... Це не тільки книжка, яка вчить... Ця книжка є маніфестом. Симптомом. І я не вагаюсь це сказати – датою. Ця книжка – чудо ерудиції... В цій книжці втілено те, чого протягом 20 років добивались всі ми... в нашому прагненні створити історію більш живу, більш продуману, більш дієву, більше пристосовану до потреб нашої епохи». Монографія Ф. Броделя складається із трьох розділів – «Вплив середовища», «Коллективні долі і загальний рух», «Події, політика, люди». Ідеї повсякденної історії більш послідовно були реалізовані Ф. Броделем в наступній його книзі (1963 р.) – «Матеріальна цивілізація і капіталізм». Суть своєї книжки він пояснив так: «Людина лицем до свого повсякденного життя». Праця ця теж відрізняється незвичним замислом, оригінальністю побудови і викладу. Розпочинається вона з демографічного нарису. Далі йде розділ про «хліб насущний», про його різновиди – хліб, рис, кукурудзу. Наступний розділ присвячений всім іншим видам продуктів – м'ясу, жирам, рибі, овочам, цукру, прянощам, солям і всім видам напоїв. Житлу й одягу присвячений четвертий розділ, причому Ф. Бродель не залишає без уваги на всіх континентах і у всій різноманітності підлоги, стіни, стелі, двері, вікна, печі. В п'ятому і шостому розділах Ф. Бродель вивчає джерела енергії і двигуни: тваринна сила, парус, дерево, вугілля, залізо, найважливіші технічні пристосування. У всіх деталях розглядається історія шляхів сполучення. Останні розділи присвячені грошовому обігу, містам (у т. ч. Пекіну, Санкт-Петербургу,

Парижу, Лондону). Ф. Бродель реалізує досить своєрідну історіософську концепцію – він відокремлює матеріальну цивілізацію від економічного життя і від капіталізму. Матеріальна цивілізація, за його словами, це «нижній поверх», рутина – все те, що переходить у спадок, «елементарне життя», що з великими зусиллями піддається змінам. Під економічним життям Ф. Бродель розуміє «вищий поверх», більш привілейований, що стоїть над повсякденним життям. І, нарешті, над ним здійснюється «третій поверх» – капіталізм. Так, на його думку, в трьох планах повинно провадитися дослідження: «Матеріальне, повсякденне життя, чисто рослинне, малозначне; економічне життя більш розчленоване, продумане, що являє собою правило майже природної необхідності; і нарешті, функціонування капіталізму, який наступає на всі форми і економічного, і матеріального життя».

У 1979 р. Ф. Бродель завершив свою багаторічну роботу і видав свою величезну працю «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм: XV–XVIII ст.» у трьох томах – майже 1750 сторінок. Вона вражає ерудицією автора. Тут подається понад 5700 посилань на архівні джерела і літературу. Критики, високо оцінивши цю працю Ф. Броделя, визначили, що «методологічно Бродель – прихильник широких узагальнень, “глобальної історії”, але як дослідник, як історик він, на велике щастя, “шукач перлин”, допитливий мисливець за конкретними, дрібними деталями, і в цьому черпає величезне задоволення» (Дж. Гекстер, англійський історик).

Досить інтенсивно розвивається історія повсякденності в сучасній німецькій історіографії. У 1983 р. в Бонні вийшла книжка професора Л. Нітхамера «Дослідження фашизму в Рурі», що була побудована на основі дослідження соціальної культури в Рурській області, де вчені взяли інтерв'ю у старих людей – робітників, службовців, домогосподарок – про їхнє життя в 30–50-х роках ХХ ст. Істориків цікавило повсякденне життя трудящих, відношення в сім'ї, взаємини між поколіннями, сприйняття подій, що відбувалися у світі (ставлення до фашизму, до війни, до таборів смерті, до полонених, до робітників інших національностей, що були завезені в роки війни). Цікаво, що більшість людей, опитаних групою Л. Нітхамера, оцінювали 30-ті роки порівняно з 20-ми як роки «нормального життя», тобто стабільного побуту, постійної роботи, впевненості у завтрашньому дні. Потім в їхній свідомості розрив – війна 1939–1945 рр. 1950-ті роки оцінюються як повернення до «нормального життя». Як момент, що знаменує його повернення, більшість відзначили не 1945-й рік, а 1948-й – проведення грошової реформи і пов'язана з нею поступова стабілізація побуту.

Проблемам повсякденного життя, але вже періоду ХІХ ст., присвячені статті, що увійшли у збірку за редакцією німецького історика В. Конце («Існування робітників у ХХ столітті: життєві стандарти і влаштування життя німецьких робітників і ремісників», Штуттгарт, 1981 р.). Автори 19 доповідей розповідають, як жили німецькі робітники, що вони їли і пили, якими були їхнє житло і одяг, які були стосунки в сім'ях, як вони хворіли і помирали. Досліджуються заробітки робітників, розміри їх заощаджень. Порівнюються періоди відносного благополуччя і кризові ситуації в житті робітників, зміни їх самосвідомості в ці періоди, поділ на тих, хто пристосовується, і тих, хто готовий йти на конфлікт.

У німецькій історіографії величезну частину історії повсякденності складають дослідження «повсякденності жінок». Ця тематика є перспективною, на думку німецьких істориків, тому що найбільш цікавий матеріал про повсякденне життя в минулому дає досліднику саме опитування жінок. Вони традиційно забезпечують стабільність домашнього життя, що становить значну частину повсякденної дійсності. В Німеччині виходить величезна кількість праць, що присвячені жіночому питанню, жіночій праці, ролі жінок у громадському житті в різні історичні епохи. В Німеччині створений центр дослідження жіночого питання. В рамках однієї з його програм «Становище жінок у світі праці і в сім'ї в Німеччині в 1945–1949 рр.» були підготовлені і вийшли у світ в 1984–1986 рр. два томи документів, що характеризують життя жінки в післявоєнній Німеччині. З'ясовується, що в ті роки якраз жінки своєю працею забезпечували більш-менш стабільне повсякденне життя, не кажучи вже про те, що переважно жінки розчищували завали, наводили лад на вулицях міста. Але те, що жінки самовіддано і без докорів робили все, що від них вимагалось, знову відтіснило їх до старої тріади – «Kinder, Küche, Kirche» (діти, кухня, церква), і це відбулось відразу як пожвавилось виробництво і стала відчутною потреба в чоловічій робочій силі.

Цікавий і повчальний досвід європейських істориків, що займаються історією повсякденності, для нашої вітчизняної історіографії. Вивчення історії повсякденності активізує широкі кола людей, що цікавляться історією і не вміють її вивчати. Вона пробуджує бажання розповісти про минуле і породжує усвідомлення, що історія твориться нами самими, а це вже крок не тільки до історичної, а й до демократичної свідомості.

Саме такими ідеями пронизані історичні праці, що останнім часом стали з'являтися на ринку СНД і України. Реалізується спеціальна програма «Історія» в рамках загальної програми TEMPUS (TACIS). У 1997 р. московський «Гуманітарний видавничий центр ВЛАДОС» переклав книжку австрійського історика Райнхарда Зідера «Соціальна історія сім'ї в Західній і Центральній Європі (кінець ХVІІІ–ХХ ст.)». Ряд

українських видавництв здійснюють переклади відомих в Європі авторів, які творять історію на сучасних методологічних засадах і спонукають зануритися в проблеми історії повсякденності. В 2000 р. у київському видавництві «Мегатайн» вийшла друком книжка Мартіна Маля «Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991», а в 2001 р. видавничий дім «Альтернативи» випустив книжку Еріка Гобсбаума «Вік екстремізму: Коротка історія ХХ віку. 1914–1991». В обох цих проектах, які є багатоплановими, реалізується ідея, висловлена Ш. Фіцпатрік, щодо зображення життя радянських людей у «надзвичайних умовах».

Одним із сучасних напрямів історіографії історії повсякденності є повернення до традицій історичної науки минулого, коли вчені, вільні від ідеологічного диктату, могли творити справжню історію – про життя людей, їх культуру і побут. 2001 р. у Москві перевидано книгу чеського історика Любора Нідерле, яку спеціалісти називають «класикою жанру» – «Слов'янські стародавності». У великому розділі, який називається «Життя стародавніх слов'ян», проаналізовано фізичний тип слов'ян, шлюб і звичаї, зв'язані з ним, догляд за тілом, їжа, хвороби і смерть, одяг і прикраси, житло і господарські будівлі, господарство і поселення, торгівля. Подано розділи про релігію, віру і культ слов'ян, про їхній характер і культуру. Про вихід цієї книги схвалено відгукнулась українська преса («Київські відомості», 5 січня 2002 р.), але в досить своєрідній манері, характерній для Олеса Бузини, що побачив у книжці Л. Нідерле лише один бік життя давніх слов'ян – «Секс-революцію придумали слов'яни» (такий заголовок статті).

Під впливом методологічного оновлення історичної науки швидко прогресують сучасні російські історики. Для них історія повсякденності теж стає предметом наукових зацікавлень.

У 1993 р. Російський державний гуманітарний університет реалізував солідний проект під назвою «Росія ХХ ст.» за загальною редакцією академіка Ю. Афанасьєва. Четверта книжка цього видання називається «Радянське суспільство: виникнення, розвиток, історичний фінал». Значні частини цієї книжки присвячені історії повсякденності – «Соціальні аспекти громадянської війни в Росії» (автор – американський професор М. Левін), «Ціна “великого стрибка”. Криза постачання і споживання в роки першої п'ятирічки» (Є. Осокіна), «Повсякденність 1920–1930-х років: боротьба з пережитками минулого» (Н. Лебіна). Вона ж, Наталія Лебіна, в 1999 р. видала окрему книгу «Повсякденне життя радянського міста: 1920–1930 роки».

1999 р. у московському видавництві «Російська політична енциклопедія» вийшла монографія Єлени Зубкової «Післявоєнне радянське суспільство: політика і повсякденність. 1945–1953». Другий розділ книжки має

характерну назву «Стратегія виживання», у якому розкрито особливості післявоєнної повсякденності, способи виживання людей під час голоду 1946–1947 рр., вплив на щоденне життя післявоєнної злочинності та ін.

Цікаву збірку документів в 1995 р. у видавництві «Мосгорархив» видала Тетяна Славко – «Куркульське заслання на Уралі 1930–1936 рр.», де підібрані документи, в тому числі особистого походження, які розкривають повсякденне життя людей у екстремальних умовах.

1999 р. у Росії з участю Ради Європи і асоціації викладачів історії «Єврокліо» почав реалізовуватися проект під назвою «Уроки Кліо». Суть проекту – поширення в Росії нових методів викладання історії, ідея реалізується через підготовку і видання зовсім нових концептуально і за змістом навчальних посібників. Вийшли три перших навчальних посібники: Бойцов М., Хромова І. «Післявоєнне десятиріччя: 1945–1955»; Кушнерьова Ю., Чернікова Т. «Ілюзії і розчарування: Світ і СРСР в 60-і роки»; Сапліна Є., Сорокін В., Уколова І. «Важкі шляхи до демократії: 1985–1991». Читачів, що виховані в радянську епоху і мають стійкі стереотипи щодо політичної і економічної історії, будуть шокувати тексти, документи, фото, які розповідають про «моменти» повсякденної історії: про методи контрацепції 1960-х років, денний раціон харчування американських і радянських людей, умови побуту: від посуду, домашніх приладів до планування житла і архітектури типу «хрущовок» та ін.

Перші кроки в освоєнні методології історії повсякденності роблять українські історики. Використовується спадщина відомих українських істориків, що свого часу переслідувалися режимом і не могли повністю реалізувати свій потенціал. Так, наприклад, О. Апанович кілька разів свого часу зверталась до вказаної проблематики. У неї є кілька статей цього напрямку: «“Козацьке панство походжає”. Одяг – самобутнє явище національної культури» (1993 р.), «Одяг козацький» (1998 р.).

2001 р. у 16 випуску серії «Історія України: Маловідомі імена, події, факти» з'явилися статті «Житлово-побутові умови на індустріальних будовах України (30-ті рр. ХХ ст.) (автор – П. Кравченко, Вінниця) та «Умови життя учасників відбудови Запорізького індустріального комплексу (за архівними документами)» (В. Мороко, Запоріжжя). Деякі проблеми становища жінок досліджуються в статті Н. Шевченко «Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку тендерних студій в Україні», публікації О. Боряк «Стан народного акушерства в ХІХ ст.» (Український історичний журнал, 2001 р. № 1, 2).

Широку панораму повсякденного життя українського селянства в брежнєвську епоху досліджує в монографії «Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.)» дніпропетровський історик Г. Кривчик.

Деякі проблеми повсякденності українців знайшли історіософське узагальнення в книзі В. Кременя і В. Ткаченка «Україна: шлях до себе: Проблеми суспільної трансформації».

Спонукальним мотивом до активізації досліджень українських істориків у галузі історії повсякденності стануть, на нашу думку, українсько-німецькі семінари з проблем соціальної історії (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка), діяльність асоціації вчителів історії України «Нова доба» і видавництва «Генеза» щодо створення інноваційних посібників з історії України першої половини ХХ ст. та вихід нового наукового журналу «Соціум».

Відома сучасна російська дослідниця історіографії Західної Європи С. Оболенська, аналізуючи тенденції історії повсякденності в Німеччині, підкреслила корінну перевагу джерельної бази подібних досліджень, а саме –переважання у її структурі усних джерел: інтерв'ю, спогадів, усної традиції та ін. Ось чому досить часто дехто з істориків ототожнює поняття «історія повсякденності» і «усна історія».

Для поглиблення розуміння багатьох важливих методологічних проблем історії повсякденності треба охарактеризувати специфіку джерельної бази цього напряму історичної науки. Значний інтерес для тих, хто цікавиться історією повсякденності, має питання: чому її називають «історією з перших рук»?

Історія повсякденності є досить багатоплановою, предмет її не варто регламентувати чи обмежувати, отже вона потребує такого ж розмаїття джерел. Але щоб подібні праці не були «збірною солянкою» чи набором фактографії, важливо дотримуватися класичних принципів об'єктивності, комплексності та історизму в опрацюванні джерел з історії повсякденності, що дасть можливість досягти максимальної достовірності наукових результатів та вірогідності й обґрунтованості висновків.

Враховуючи сучасні методологічні підходи, здобуваючи інформацію з джерел, важливо пам'ятати про дві суттєві обставини:

1) джерело не є об'єктивним відображенням події чи явища, воно дає лише ту інформацію, яку в ньому шукає історик, відповідає лише на ті питання, які історик ставить перед собою. І отримані відповіді повністю залежать від поставлених питань;

2) джерело не є об'єктивним відображенням історії ще й тому, що воно передає подію через світосприйняття автора, що його створив. Те чи інше розуміння картини світу, що існує в свідомості творця джерела, так чи інакше діє на ті дані, які воно фіксує.

Для історії повсякденності, що обирає головним предметом дослідження не факти і події як такі, а процес «олюднення побуту», психологізм щоденного життя, більший сенс має зрозуміти не історичні

явища, події, факти як самодостатні, а їх відображення в свідомості людей. Очевидно, що такий підхід дещо відрізняє методикою використання історичних джерел від класичних, колись загальноприйнятих. Крім цього, треба зважати, що основний корпус джерел теми «Україна ХХ століття: історія повсякденності» складають радянські історичні джерела 1920–1950-х рр., тобто періоду сталінізму, що наклав найсильніший відбиток і на документи, і на літературу, і на усні джерела. Інколи документи спеціально робили непридатними для розкриття історичної правди, приписами, замовчуванням або відвертою фальсифікацією викривляючи істинний стан справ. Думки, почуття, настрої людей епохи 1920–1950-х рр., та й 1960–1980-х рр. являли собою протиприродний компроміс між офіційними установками і тим, про що насправді думала, розмірковувала людина, про що говорила з близькими людьми або записувала в потаємні щоденники. Ось чому виникло роздвоєння думок як наслідок тотального контролю за поведінкою і мисленням людей, одночасно як стереотип і захисна маска, яка рятувала людей, їхню психіку.

Джон Тош у книзі «Прагнення до істини: як оволодіти майстерністю історика» писав: «Усна історія – унікальний інструмент для проникнення в процес. Вона відображує живий зв'язок між минулим і теперішнім, між індивідуальними спогадами і народною традицією, між “історією” і “міфом”. Одним словом, усна історія – це сировина для соціальної пам'яті».

У декого з професійних істориків, особливо з когорта вихованих на стереотипах комуністичної ідеології, є стійке упереджене ставлення до усних джерел. Вони віддають перевагу офіційним джерелам: урядовим і партійним документам, державним архівам (де зосереджені, зрозуміло, підрихтовані матеріали) і т.п. Але істина полягає в тому, що навіть класичні праці – Геродота і Фукідида – залежали від усних свідчень. Лише в ХІХ ст. з виникненням історичної науки в її сучасному вигляді було повністю припинено використання усних джерел. Зусилля нових професіоналів, вихованих школою Леопольда фон Ранке, були спрямовані на вивчення письмових документів, на яких шліфувалась їх техніка, а їх робота проходила переважно у бібліотеках і архівах.

Тим часом інтерв'ю стали важливим дослідницьким інструментом суспільних наук. В антропології, яка досягла зрілості в 1920–1930-х рр., дослідник, як правило, відіграє роль учасника-спостерігача. Методи інтерв'ю, опитування, що розроблені соціальною антропологією і соціологією, виявились корисними для істориків, хоч їм знадобився свій особливий підхід до зібраного матеріалу. Те, що методи усної історії знайшли хоч якесь застосування у професійних істориків, пов'язане передусім з неповнотою нетрадиційних письмових джерел з цілої низки тем, які складають предмет історії повсякденності.

В Україні й до 1991 р. і після неодноразово публікувались праці з історії побуту робітників чи селян (у роки перших п'ятирічок, під час післявоєнної відбудови). Але читати такі праці важко: вони перенасичені статистикою (офіційною), процентами, діаграмами, а жива людина випадала з таких досліджень. Причина в тому, що інформація черпалась із «других рук», вона спотворювалась «експертними оцінками». Усна же історія – спогади, інтерв'ю, розповіді – дозволяє поряд з ретельно підібраними письмовими джерелами почути голос простого народу.

Домашній побут – лише один із багатьох аспектів минулого, де усна історія дозволяє скорегувати спотворення, що містяться в письмових джерелах.

В основі усної історії лежать два досить привабливі постулати. По-перше, особисті спогади розглядаються як ефективний інструмент відтворення минулого, як безпосередні враження про життя людей в їхньому справжньому вигляді. По-друге, прості люди отримують не тільки місце в історії, але й роль у «виробництві» історичного знання, а це вже має серйозне політичне спрямування. Усна історія розглядається в якості демократичної альтернативи, що кидає виклик монополії академічної еліти. Треба відмітити, що хвиля піднесення усної історії в Європі пов'язана з атмосферою 1968 р., коли нонконформістський підхід до традиційних укладів у політиці й науці брав верх у настроях молоді. Нове покоління вчених-істориків прагнуло вирватися з обіймів офіціозу в науці, вони хотіли створити справді «іншу історію», близьку до антропології, яка називалася «історія народів без історії», історія безграмотних. Низка дослідників в Італії, наприклад, намагалися дослідити історії провінцій, вивчити тим самим глибинні пласти народної історії, виходячи з того положення, що тільки дякуючи усним свідченням можна створити реальну «народну правду». В 1975 р. на XIV Міжнародному конгресі істориків у Сан-Франциско був проведений «круглий стіл» на тему «Усна історія як нова методологія історичних досліджень». А через рік, у 1976 р., у Болоньї вже було проведено I Міжнародну конференцію послідовників усної історії, яка розглянула важливу методологічну і прикладну проблему: «Антропологія й історія: усні джерела».

У 1980-ті рр. усна історія стає ефективним педагогічним засобом у Франції. Усні анкети використовувались, щоб прищепити інтерес учнів до історії. Отримані дітьми від їхніх бабусь і дідусів повідомлення були дивовижними документами, свідченнями, які дозволяли по-новому поглянути на події Другої світової війни та еміграції.

Природно, що до 1991 р. цей методологічний підхід (усна історія як джерельна база історії повсякденності) в Україні не знаходив підтримки і розповсюдження. Усна історія функціонувала як альтернативна офіційній народній науці й пропаганді, побутувала у формі народної традиції, чуток,

анекдотів, фольклору, самвидаву та ін. Спрацьовував закон: «усна історія» – це історія народів без історії, тобто бездержавних народів.

У 1993 р. в Україні був утворений Центр досліджень усної історії та культури (м.Київ), який очолив Вільям Нолл. Не тільки іноземець організовував цю роботу, а й фінансування польових досліджень та видання їх результатів теж було здійснене зарубіжними інституціями. Багато істориків в Україні продовжують вважати усну історію не вартим уваги історичним джерелом, думають, що свідки є упередженими. Згаданий же Центр, провівши в Україні у 1993–1995 рр. польові дослідження, переконливо показав переваги нової для нас методології і зібраної на її основі джерельної бази. Предметом опитувань стала історія сумнозвісних 1920–1930-х рр. – життя селян у період примусової колективізації. Дослідження Вільяма Нолла являло собою зібрання усних історій (розповідей), записаних від найстаріших селян. Питальник, складений учасниками проекту, та його структура дозволяли використати відповіді, щоб показати весь спектр трансформації у житті селян: і зміни, що їх можна вимірювати матеріально (втрата худоби, житла, життя), і ті, що становлять важкодосліджувану сторону повсякденності – психологізацію побуту.

Різновидом усних джерел для відтворення картин історії повсякденності можуть бути літературні твори (нариси, есе, подорожні замітки та ін.), що створені письменниками на основі безпосереднього спілкування з учасниками подій. Так, наприклад, у 1931 р. Федір Гладков опублікував у Москві нариси «Листи про Дніпробуд», які подають зовсім інші уявлення про «романтику» будов перших п'ятирічок. Він писав: «...на фронтоні стіни, що відокремлювала величезну залу їдальні від кухні, рельєфно проглядається лозунг: “Громадське харчування – шлях до нового побуту”. Лозунг багатообіцяючий і відповідальний... Фабрика-кухня існує уже два роки, і її історія – це історія скандалів і всяких негараздів. Із чисельних бесід з робітниками на різних ділянках робіт і в гуртожитках я виніс одне враження – робітнича маса схвильована і люто ненавидить свою фабрику харчування, нібито там засіли найзліші вороги...

Липень місяць 1930 року. Величезна зала фабрики-кухні. Маса світла і непрохідний натовп людей. Духота, дурний запах кухні і грязюки. На численних столах – суцільний навоз із об'їдків, грязних тарілок. Весело рояться вихори мух... Харчі розвозяться в термосах на далекі відстані. Поки вони дійдуть до місця в термосах, вони перетворюються в свинячу бовтаницю».

Інколи, дуже рідко, правдиве слово від народу могло прозвучати на нараді, активі, зборах. Це протоколювалось, але далі ставало документом з грифом «таємно». Так, наприклад, на Запорізькій обласній партконференції 26 грудня 1980 р. було зафіксовано виступ токаря Токмацького дизелебудівного заводу В. Черногор (члена партії!): «Часто

доводиться зіштовхуватися з фактами ненормального постачання товарами масового побуту. Чим можна пояснити, що в магазинах відсутні зубні щітки, пральні порошки, зубна паста, мило й інші предмети повсякденного використання... Товариші з обласного управління торгівлі! Дозвольте вам поставити запитання: “Можливо винайдено новий спосіб прання без порошку або мила? Так тоді не тримайте його в таємниці, підкажіть, як це робиться”».

Історикам доводиться дуже ретельно працювати, відтворюючи картину повсякденності як з традиційними джерелами (письмові, етнографічні, фото- та фотодокументами та ін.), так і з нетрадиційними. Дуже важко зануритись у внутрішній світ людей, зважаючи на явище когнітивного дисонансу, що характерне для людей епохи тоталітаризму. Необхідно залучати методи психоаналізу (психоісторії), щоб зрозуміти мотиви поведінки людей. Відтворити справжнє ставлення українців до повсякденного життя у той час можна лише через побічні джерела. Нетрадиційними джерелами є чутки, численні анекдоти, частівки, пісні, травесті відомих пісень та ін., що теж зафіксовані і видані (Дожилась Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні. Збір. і проком. І. Бугасевич. – К., 1993; Борев Ю. Короткий курс історії ХХ століття в анекдотах, частівках, байках, мемуарах і т.д. – М., 1995). Значну цінність мають листи рядових українців до газет, керівників держави і партії, де вони відверто говорили про справжнє життя, а не ілюзорне, пропаговане владою. Так, наприклад, робітник із с. Ново-Миколаївського Лисогорського району Первомайської округи УСРР писав Г. Петровському: «Ти в Харкові [столиці] зайняв хорошу квартиру з м'якою обстановкою і представляєш із себе владу народів і за що отримуєш необмежене жалування, а я із своєю сім'єю живу в старій глиняній халупі, в барахлі ходимо і в ньому ж і спимо, що заробимо, то все на владу Рад віддамо, а сам залишаючись радий, як кажуть, шматові хліба насущного, а господарство все підіймається на мінус з кожним роком...».

Невичерпним джерелом української народної історичної самосвідомості (пам'яті) є, звичайно, наш самобутній фольклор з його багатством видів і жанрів. Досить часто саме фольклор фіксував справжнє ставлення українців до повсякденних проблем і спроб влади їх розв'язати. «На папері голо, а пам'ять народна зафіксувала все, що чи то боляче, чи радісно перейшло через неї», – писала професор К. Фролова про відомий трагічний розрив між офіційною (писаною історією) і народною історією, що панував у нашому суспільстві за доби тоталітаризму.

Таким чином, в процесі дослідження історії повсякденності справа полягає не в тому, щоб знайти одне чи кілька авторитетних джерел і отримати з них все цінне, адже більшість джерел хибують неточністю,

неповнотою чи спотвореністю. Справа полягає в зібранні максимальної кількості даних на основі вивчення широкого кола джерел – бажано всіх джерел, що мають відношення до історії повсякденності. Такий метод дає більше можливостей для виявлення неточностей і спотворень у конкретних джерелах. Кожен вид джерел має свої слабкі і сильні сторони – при їх вивченні в комплексі та порівняльному аналізі є надія, що вони відкриють нам істинні факти – або хоч би дозволять максимально наблизитись до істини.

Ольга Коляструк

§ 2. Соціальна історія крізь призму повсякденності

На початку ХХІ ст. в українській історіографії поглиблюється процес переосмислення уявлень про суспільство та механізми його функціонування, про місце людини в ньому. Відповідно, різні сторони й аспекти соціальної історії підлягають глибшому науковому дослідженню і набувають дедалі більшої актуальності. Сучасний підхід не обмежується пізнавальними або оціночними критеріями, а враховує широкі культурні параметри, що включають ідеологічні, економічні, соціальні та індивідуальні фактори поведінки, а також мову, колективну пам'ять, менталітет, відчуття часу, символіку простору і т.п.

Зацікавленість реаліями щоденного життя суспільства зумовлена тим, що повсякденність є обов'язковим і невід'ємним підґрунтям соціалізації людини. Для соціальних істориків вона постає у функціонуванні суспільства як «природна», «самоочевидна умова людської діяльності»⁵. Без вивчення механізмів щоденного буття людини не можливе адекватне розуміння не тільки її приватної сфери, а й суспільного життя в цілому. Суспільство – це не просто сукупність індивідів, груп чи верств, це система загальноприйнятих ними стосунків, вироблення яких хоч і відбувається на індивідуальному рівні, передбачає суспільну адаптацію з урахуванням державної політики та ідеології, національно-культурних традицій, а також щоденних життєвих практик. Завдяки науковим досягненням етнографії, соціальної, історичної та культурної антропології сучасні гуманітарії дійшли висновку, що в усі історичні часи люди прагнули задовольняти свої потреби цивілізовано і відкрили універсальні способи організації життя, до яких відносять мову, гру, працю, одяг, житло, харчування. Поруч з універсальними для всіх суспільств і етносів були вироблені й локально-історичні способи організації життя: міфи, вірування, ритуали, традиції та звичаї. З'ясовується, що як перші, так і другі виробляються і проявляються у щоденних практиках. Можна